

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2025-31-1-16>
УДК 1(38):378.6

Віталій Туренко

Філософсько-освітні пошуки давньогрецьких перипатетиків. Частина 2. Феофраст¹

У статті вперше представлено академічний переклад фрагментів творів Феофраста з класичних мов українською, а також здійснено ґрунтовний аналіз його філософсько-освітніх поглядів. Через переклад і філософсько-філологічний аналіз давньогрецьких і латинських джерел автор демонструє глибину міркувань Феофраста про природу освіти, її моральне і соціальне значення, а також етичну відповідальність особистості за вибір життєвого шляху. Центральною у тексті є ідея пайдейї як цивілізаційного чинника, що дозволяє людині подолати власну неосвіченість і дика природа, сформувавши здатність до суспільного співжиття, моральної рефлексії та гармонійного буття. Увагу приділено також критиці зовнішньої показовості, яка не підкріплена внутрішньою доброчесністю, та висміюванню легковажного ставлення до вибору життєвих орієнтирів, що призводить до особистісного занепаду. Аналізовані сентенції й афоризми висвітлюють виховну силу сором'язливості, важливості самоповаги та необхідності наполегливої праці для досягнення розуму й доброчесності. Цей підхід дозволяє авторові ввести сучасного читача у контекст давньогрецької етичної думки, в якій освіта розглядається не лише як інструмент передання знань, а як основа морального становлення, що залишається актуальним і в сучасному світі. Доведено, що байдужість до навчання і морального вдосконалення мислитель розцінює як серйозну етичну помилку, яка не лише веде до особистісного занепаду, а й підриває соціальні засади спільного життя. Також обґрунтовано, що в концепції Феофраста існує тісний зв'язок між зовнішнім і внутрішнім – краса без доброчесності втрачає цінність, а справжнє моральне вдосконалення можливе лише через самоповагу, сором'язливість і наполегливе навчання. Ці положення дозволяють вважати філософсько-освітні ідеї Феофраста актуальними і для сучасного педагогічного та етичного дискурсу.

Ключові слова: Феофраст, пайдейя, антична філософія, моральне виховання, етика, перипатетики, філософія освіти, історія філософії освіти.

¹ Перша частина опублікована раніше у цьому ж виданні [Туренко 2023].

Вступ

Перипатетична традиція відома своїми напрацюваннями у різних галузях наукового знання, зокрема і філософії, а конкретніше – філософсько-освітньої проблематики. Однією з таких яскравих постатей є, безумовно, Теофраст.

Теофраст (давньогрец. Θεόφραστος, 371–287 рр. до н.е.) – учень Арістотеля і другий керівник Лікею, є однією з ключових постатей в історії античної філософії. Його значення для розвитку науки та філософії важко переоцінити, оскільки він не лише продовжив справу свого вчителя, а й розширив її на нові галузі знань. Основним внеском Теофраста було систематичне дослідження природи, яке дало початок ботаніці як окремій дисципліні. У своїх трактатах, таких як «Історія рослин» і «Причини рослин», він класифікував і описав понад 500 видів рослин, аналізуючи їхні властивості, зростання і практичне застосування. Крім того, він був першим, хто спробував пояснити природні явища через причинно-наслідкові зв'язки, що стало основою для розвитку емпіричної науки. Його методика спостереження і систематизації даних лягла в основу багатьох сучасних наукових підходів.

Теофраст також зробив вагомий внесок у розвиток етики, логіки і риторики. Його трактат «Характери» [Теофраст 2020] став одним із перших у світовій літературі спроб соціально-психологічного аналізу людської поведінки, що вплинуло на формування етики як практичної дисципліни. У логіці він поглибив арістотелівське вчення про силогізми, зокрема розробив теорію модальних висловлювань. Як керівник Лікею, Теофраст зумів зберегти і розвинути інституційну спадщину Стагірита, перетворивши школу на важливий центр освіти та науки свого часу. Його вплив поширився на пізнішу античну думку, зокрема і в контексті розуміння ролі та значення освіти у суспільстві та житті людському.

Слід зауважити, що у нього, на жаль, не збереглися повністю чітко спеціальні педагогічні та філософсько-освітні праці «Про виховання царя» (Περὶ παιδείας βασιλέως) і «Про виховання» (Περὶ παιδείας), про які згадує Діоген Лаерцій [Laertius V 42, 50]. Втім, пропонується добірка оригінальних текстів [Theophrastus 1995: 293-301] його міркувань та сентенцій про освіту, свідчить про непересічне значення цього перипатетика як для античної, так і середньовічної думки. Нижче надаю мій переклад тих фрагментів текстів Теофраста, які присвячено темі освіти і самоудосконалення особистості.

ПЕРЕКЛАДИ І КОМЕНТАРІ

Stob. 2.31.124

«Φεοφράστου δοκεῖ γὰρ ἡ παιδεία, καὶ τοῦτο πάντες ὁμολογοῦσιν, ἡμεροῦν τὰς ψυχὰς, ἀφαιροῦσα τὸ θηριῶδες καὶ ἄγνων, ὅθεν καὶ τὰ ἥθη κοινότερα καὶ ὑγρότερα γίγνεται. Τοῖς μὲν γὰρ πολλοῖς οὐκ ἂν τις ἴσως ἐπιτιμήσειεν διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἐξουσίαν, ὅσοι δὲ τραφέντες ἐλευθερίως καὶ χορηγίαν ἔχοντες ἱκανὴν ὥστ' εἰς ὁποιοῦν βίον ἐλθεῖν, ἀσκεπτοὶ περὶ τοῦ ἀρίστου τυγχάνουσιν, τοῦτοισι ἤδη δίκαιον ἐγκαλεῖν. Ἄτοπον γὰρ ὡς ἀληθῶς, εἰ αἰρέσεως αὐτοῖς διδόμενης πόλιν μὲν ἂν ἔλαιντο τὴν ἐνδοξοτάτην καὶ φίλους καὶ οἰκέλους τοὺς ἀρίστους, βίον δὲ ἕξον ἐλέσθαι τὸν ἀρίστον, κατολιγωρήσαντες τοῦτου πρὸς τὸ τυχόν τὰ ἑαυτῶν ἀποδοίησαν, μὴδὲ εἰς αὐτὸ τὸ κρίνειν καὶ σκοπεῖν ἐλθόντες. Ἄλλ' ὁδὸν μὲν βαδίζειν εἰ δέοι, ἄλλων πυθοῖντ' ἂν πολλάκις καὶ ἀναζητήσαιεν ἡγεμόνα μεθ' οὗ ποιήσαιεν τὴν κομιδὴν ἀσφαλῶς, ὑπὲρ δὲ τοῦ βίου παντός, τὸ λεγόμενον δὲ τοῦτο, κυβεύοντες, οὐδενὶ κοινωνήσαντες πρὸς τὸν χεῖριστον, ἂν οὕτω τύχη, προσπίπτουσι. καὶ μὴν καὶ πολλῶν γ' ἐπισφαλέστερα τῆς διαρέσεως ἡ ἔκτροπή τῳ μὴ ὀρθῇ βαδίζοντι. Καὶ γὰρ αἱ βλάβαι μεγάλαι καὶ ἡ ἀναστροφὴ χαλεπή, μᾶλλον δὲ σχεδὸν ἀδύνατος. Οὐτε γὰρ ὁ χρόνος δίδωσιν ἐξουσίαν μεταθέσεως, οὐθ' ἡ φύσις δύναται μεταμανθάνειν τὸ βέλτιον ὅταν ἐντραφῇ τοῖς χείροσιν, ἀλλὰ προαιρεῖται μὲν καὶ ἕτερα γε προκρίνει βελτίῳ, καταζῇ δ' ὁμως ἐν τοῖς εἰωθόσιν. Ἄλλ' ὁ περὶ πολλάκις λέγεται, τοῦτο ἀληθὲς ἔοικεν εἶναι, διότι πάντες ἤκιστα περὶ ἑαυτῶν βουλευόμενοι»

«Феофраст вважає, що виховання, і це визнають усі, виховує душі, усуваючи дикість і нерозумність. Звідси й звичаї стають спільнішими і м'якшими. Бо, можливо, більшості людей не варто до-рікати через відсутність можливостей, але ті, хто виріс у свободі й мають до-статок для того, щоб обрати будь-який спосіб життя, виявляються байдужими до найкращого. Їм уже справедливо висувати звинувачення. Справді див-но, якщо, маючи можливість обирати, вони обирають найславніше місто, найкращих друзів і рідних, але, отри-мавши змогу обрати найкращий спосіб життя, знехтують цим і віддадуться ви-падковим обставинам, навіть не нама-гаючись обдумати й оцінити свій вибір. Але якщо треба було б іти дорогою, вони часто запитували б у інших і шу-кали б провідника, з яким могли б здій-снити подорож безпечно. Проте щодо всього життя, то, вони образно кажу-чи, кидаючи кубики, не порадившись із жодним, падають на найгірший ви-бір, якщо так трапиться. А втім, значно більш ризикованими за будь-який поділ є відхилення від правильного шляху. Адже шкоди в цьому випадку великі, а повернення назад важке, а часом навіть майже неможливе. Адже ані час не дає можливості змінити вибір, ані приро-да не може легко навчитися кращому, коли вона вихована в гіршому; навпа-ки, хоча й обирає щось інше, краще, все одно живе звично. Але те, що часто кажуть, здається істинним: всі наймен-ше радяться щодо себе самих».

- «παιδεία»: У контексті античної філософії термін «παιδεία» ще від Демокріта має значення не просто «освіта», а ширше – «виховання» чи «культурний розвиток», що формує моральні й інтелектуальні якості людини (Democr. 180, Th. 2.39 (мн.); Pl. Grg. 470e, Leg. 653c i 804d, Phd. 107d, Phlb. 55d, Prot. 327d i 343a, Res. 376e; Ar.Nu.961, Arist. Pol.1338a30) [Liddell, & Scott 1940: 1286].

- «ἡμεροῦν τὰς ψυχὰς» (виховує душі) – дієслово «ἡμεροῦν» буквально означає «робити прирученим» або «цивілізувати», що тут вживається в метафоричному сенсі.
- «τὸ θηριῶδες καὶ ἄγνων»: це словосполучення описує дикі й нерозумні аспекти людської природи, які освіта має усунути. «θηριῶδες» (дикість) вказує на первісні, тваринні інстинкти, а «ἄγνων» (нерозумність) – на відсутність розважливості чи здатності до судження.
- «ἀφαιροῦσα» – дієслово, яке підкреслює активну роль освіти у формуванні характеру, позбавляючи людину негативних рис.
- «οἱ πολλοί» та «ὅσοι δὲ τραφέντες ἐλευθερίῳς» – порівняння більшості людей (οἱ πολλοί), які не мають доступу до вибору, і тих, хто має достаток і можливість, підкреслює етичну відповідальність останніх.
- «ἄριστον βίον» (найкращий спосіб життя) – поняття має платонівський і аристотелівський відтінки, пов'язані з пошуком доброчесного й осмисленого життя.
- «ἄτοπον γὰρ ὡς ἀληθῶς» – вислів виражає здивування і осуд щодо того, що люди нехтують найважливішим, обираючи дріб'язкове або випадкове.
- «ὁδὸν μὲν βαδίζειν» (дослівно «йти дорогою») – у філософському контексті це може символізувати життєвий шлях, що часто вимагає обдуманих рішень і керівництва.
- «ἡγεμόνα»: провідник або наставник. У античній думці образ провідника часто пов'язаний із мудрецем чи вчителем, який веде до правильного життєвого вибору.
- «κυβεύοντες» («кидаючи кубики») – метафора, яка описує вибір, зроблений випадково, без обдумування чи поради. Цей образ підкреслює легковажність у прийнятті важливих рішень.
- «τὸν χεῖριστον» – найгірший вибір або результат; вказує на наслідки необдуманих чи безвідповідальних рішень.
- «ἡ ἔκτροπή» – відхилення від правильного шляху; у даному контексті цей термін підкреслює серйозність помилок у житті.
- «ἀναστροφὴ χαλεπή» – повернення назад (до правильного шляху) є «складним». Цей вислів акцентує увагу на труднощах зміни життєвого курсу після неправильного вибору.
- «φύσις δύναται μεταμάνθανειν» (природа не може легко навчитися кращого) – тут підкреслюється, що звички і виховання мають вирішальний вплив на можливість зміни поведінки чи характеру. Тут доречним буде також згадати працю Теофраста «Про комедію», в якій мислитель описує жартівливу історію про жителів Тірінфу і зауважує, що давню звичку неможливо вилікувати [Theophrastus 2011: 355].
- «πρὸς τὸ τυχόν» (до випадкового) – цей вислів вказує на вибір, зроблений не на основі розуму чи аналізу, а за випадковим збігом обставин.

- «πάντες ἥκιστα περὶ ἑαυτῶν βουλευόμενοι» (всі найменше радяться щодо себе) – це ключова фраза цього уривку, яка виражає парадокс: люди зазвичай приділяють більше уваги іншим питанням, ніж власному життю і рішенням.

Феофраст, у фрагменті, який подає видатний візантійський енциклопедист Іоанн Стобей, розглядає фундаментальні аспекти людського існування: значення освіти, природу морального вибору та його наслідки. Ці роздуми занурюють нас у складний світ античної філософії, де освіта і моральність тісно переплітаються, а вибір шляху життя стає центральною темою.

У першому абзаці філософ наголошує, що освіта є головним чинником, який формує душу людини. Її роль не зводиться лише до передачі знань чи розвитку розуму; вона слугує засобом морального вдосконалення. Освіта, за Феофрастом, усуває «дикість» і «нерозумність», які природно притаманні людині. Ці терміни позначають не лише агресивні чи ірраціональні аспекти характеру, але й ширше – загальну нерозвиненість людської природи. Тут освіта постає як цивілізаційний чинник, як шлях від хаотичного стану до впорядкованої гармонії, яка виражається в пом'якшенні звичаїв і створенні спільності. Душа, сформована освітою, стає здатною до співжиття у суспільстві з людьми, а її звичаї стають більш гнучкими й відкритими для інших.

Давньогрецький мислитель проводить розрізнення між тими, хто позбавлений можливості зробити обдуманий вибір, і тими, хто має всі ресурси для цього. Перші, можливо, заслуговують на співчуття, адже їхня життєва доля обмежена обставинами. Однак ті, хто виріс у свободі й має доступ до відповідних матеріальних благ, але все ж віддаються байдужості і заслуговують на осуд. Така байдужість, що веде до вибору нижчого чи випадкового способу життя, розглядається як моральний занепад. Для античного філософа це не просто помилка окремої людини, а проблема, яка підриває самі основи ідеї освіченості. Привілейованість накладає обов'язок; вона вимагає усвідомленого вибору, що базується на розумінні того, що таке найкраще життя.

У другому абзаці підсилюються ці ідеї, але вже зосереджується на темі небезпеки неправильного вибору. Учень Арістотеля використовує цікаву метафору: якщо людині треба пройти шлях, вона часто шукає провідника чи поради інших, щоб зробити подорож безпечною. Однак, коли мова йде про вибір життєвого шляху, люди діють інакше. Вони кидають «кубики долі», приймаючи рішення випадково і без глибокого обдумання. Цей контраст між ретельністю у малих справах і легковажністю у визначальних виборах життя розкриває філософську дилему людської природи: здатність до раціонального мислення часто нехтується в ситуаціях, де це найбільш важливо.

Феофраст вказує, що відхилення від правильного шляху є значно небезпечнішим за самі ризики вибору. Помилка у життєвому рішенні, навіть якщо вона здається незначною, веде до великих втрат і, найголовніше, до майже неможливості повернення. Природа людини, одного разу сформована в несприятливих умовах, втрачає здатність легко навчитися чогось кращого. Хоча індивід може прагнути до доброго чи ідеального, він залишається прикутим до звичних практик, які впливають на його характер. Така інерція, яка притаманна людській природі, є джерелом трагічності життя.

Особливо цікавим, на наш погляд, є спостереження філософа про те, що люди, попри здатність ретельно радитися щодо інших справ, найменше зважають на власне життя. Ця думка виявляє глибокий екзистенційний парадокс: ми легко оцінюємо й плануємо зовнішні аспекти буття, але часто нехтуємо найважливішим – осмисленням того, яким має бути наше власне життя. Це підводить до висновку, що найбільшою проблемою є не стільки відсутність знань чи можливостей, скільки відсутність належної уваги до себе і свого вибору в той чи інший момент долі.

Відповідно, думки античного мислителя у цьому тексті розкривають центральні проблеми античної етики й антропології: взаємозв'язок освіти і моральності, відповідальність за власний вибір і ризики людської байдужості. Вони залишаються надзвичайно актуальними, адже сучасний світ, як і античний, стикається з тією самою дилемою: як поєднати свободу вибору із мудрістю його здійснення?

Plut. Agis et Cleomenes 2.1-3

«[2.1] Ὁ μὲν γὰρ ἀπῆκριβωμένος καὶ τελείως ἀγαθὸς οὐδ' ἂν ὅλως δόξης δέοιτο, πλὴν ὅση πάροδον ἐπὶ τὰς πράξεις [καὶ] διὰ τοῦ πιστεύεσθαι δίδωσι· νέω δ' ἔτι ὄντι καὶ φιλοτίμῳ δοτέον ἀπὸ τῶν καλῶν ἔργων καὶ δόξῃ τι [2.2] καλλωπίσασθαι καὶ κομπάσαι. φερόμεναι γὰρ ἐν τοῖς τηλικούτοις αἱ ἀρεταὶ καὶ βλαστάνουσai, τῶν τε κατορθομένων ὥς φησι Θεόφραστος ἐκβεβαίονται τοῖς ἐπαίνοις, καὶ τὸ λοιπὸν αὔξονται μετὰ [2.3] φρονήματος ἐπαίρομεναι. τὸ δ' ἄγαν πανταχοῦ μὲν ἐπισφαλές, ἐν δὲ ταῖς πολιτικαῖς φιλοτιμίαις ὀλέθριον. ἐκφέρει γὰρ εἰς μανίαν καὶ παραφροσύνην ὑπαιθρον ἐξουσίας μεγάλης ἐπιλαβομένους, ὅταν μὴ τὸ καλὸν ἐνδοξὸν εἶναι θέλωσιν, ἀλλ' ἀγαθὸν ἡγῶνται τὸ ἐνδοξόν [2.4] εἶναι».

«[2.1] Адже той, хто є повністю досконалим і дійсно добродішним, зовсім не потребує слави, за винятком тієї міри, яка прокладає шлях до справ через довіру, що виникає із визнання. Молодому ж, який ще сповнений честолюбства, варто прикрашати себе славою й похвалами за добрі вчинки, [2.2] оскільки добродішність у такому віці тільки проростає і розвивається. Як каже Феофраст, добродішні справи утверджуються через похвали, а потім зростають, підкріплюючись гідністю. [2.3] Однак надмірність у всьому є небезпечною, а в політичних прагненнях – згубною. Адже вона призводить до божевілля і відвертого безумства, коли ті, хто отримує велику владу, бажають не того, щоб добре було вважатися славним, але вважають добром бути славнозвісними [2.4]».

- «ἀπὸ κριβωμένους καὶ τελείως ἀγαθὸς» – вислів описує людину, яка досягла найвищої досконалості та доброчесності, адже дієприкметник «ἀπὸ κριβωμένους» (ретельно доведений до досконалості), який фактично зустрічається в античності лише у Плутарха підкреслює прагнення до повного вдосконалення, яке характерне для античного етичного ідеалу.
- «δόξης» – слава або репутація; для досконалого чоловіка слава не є самоціллю, вона має лише інструментальну цінність, слугуючи засобом здобуття довіри інших.
- «νέω δ' ἔτι ὄντι καὶ φιλοτίμῳ» – молодість і честолюбство розглядаються як особливий етап життя, коли людина ще формується і має природну потребу у визнанні.
- «καλλωπίσασθαι καὶ κομπάσαι» (прикрашати себе і хвалитися) – ці дієслова підкреслюють зовнішній аспект визнання; хоча ці слова можуть мати негативні конотації, тут вони використовуються в позитивному сенсі – як частина молодіжної соціалізації.
- «φύομεναι γὰρ ἐν τοῖς τηλικούτοις αἱ ἀρεταὶ» – доброчесність «проростає» в молодих людях, що вказує на її поступове формування; метафора росту відображає органічний характер морального становлення.
- «ἐκβεβαιοῦνται τοῖς ἐπαίνοις» (похвала утверджує добрі справи) – це показує, що соціальне схвалення є важливим для розвитку доброчесності, особливо у юнацький період життя.
- «τὸ δ' ἄγαν πανταχοῦ μὲν ἐπισφαλές» – надмірність (τὸ ἄγαν) у будь-якій сфері є ризикованою, але в політиці вона стає згубною. Ця думка перегукується з аристотелівською «золотою серединою» як ідеалом моральної поведінки.
- «ἐν δὲ ταῖς πολιτικαῖς φιλοτιμίαις ὀλέθριον» – політичне честолюбство часто має руйнівні наслідки, оскільки воно пов'язане з владою, яка може стати причиною морального падіння.
- «ἐκφέρει γὰρ εἰς μανίαν καὶ παραφροσύνην» – надмірні політичні амбіції можуть довести людину до божевілля (μανία) і втрати здорового глузду (παραφροσύνη). Цей вислів підкреслює небезпеку втрати самоконтролю через бажання слави.
- «τὸ καλὸν ἔνδοξον εἶναι θέλωσιν» – проблема морального вибору між тим, щоб «бути добрим» (τὸ καλὸν) і «здаватися добрим» (τὸ ἔνδοξον). Феофраст критикує тих, хто ставить зовнішнє визнання вище за справжню доброчесність.
- «ἀλλ' ἀγαθὸν ἠγῶνται τὸ ἔνδοξον εἶναι» – у цій фразі розкривається суть морального конфлікту: людина, яка підміняє істинне добро прагненням до слави, губить не лише себе, але й основи суспільної моралі.

Феофраст у цьому уривку праці Плутарха «Про Егіда і Кліомена» розкриває центральну напругу між внутрішньою доброчесністю та зовнішнім визнанням, аналізуючи, як ці два аспекти взаємодіють у формуванні моральної особистості. В ідеалі справжньо досконала і доброчесна людина не потребує зовнішньої слави чи похвали, адже її внутрішнє життя вже досягло гармонії та цілісності. Однак навіть така особа не може повністю ігнорувати значення суспільного визнання, яке відіграє інструментальну роль у створенні довіри і, зрештою, відкриває шлях до суспільно значущих дій.

Для молоді, яка ще перебуває в процесі становлення, мислитель визнає, що слава і похвала мають позитивний вплив: вони слугують стимулом і засобом зміцнення доброчесності. У цьому контексті похвали стають своєрідним «соціальним добривом», яке допомагає проростати й утверджуватися моральним якостям. Проте цей процес є крихким: як природний паросток, доброчесність потребує догляду і спрямування, інакше вона ризикує залишитися лише поверхневою, не здатною витримати випробувань життям.

Також в цьому тексті звертається увага на небезпеку надмірних політичних амбіцій, які Феофраст називає руйнівними. Надмірність у прагненні до слави призводить до морального викривлення, оскільки людина починає плутати цінність доброчесності із блиском слави. Цей зсув пріоритетів веде до втрати внутрішньої рівноваги, перетворюючи прагнення до визнання на манію або навіть божевілья. Особливо гостро ця проблема проявляється в політичній сфері, де великі повноваження посилюють людську слабкість до лестощів і слави. Феофраст критикує тих, хто ставить зовнішній успіх вище за моральний обов'язок, вважаючи, що добро полягає в славі, а не в доброчесності як такій. Це підриває саму суть політичного і морального життя, перетворюючи його на арену показності й марнославства. У результаті суспільство ризикує втратити не лише свої етичні підвалини, але й здатність розпізнавати справжню досконалість, приховану за маскою слави. Такий аналіз нагадує про небезпеку для будь-якого суспільства, коли форма стає важливішою за зміст, а зовнішнє визнання – важливішим за внутрішню праведність.

Fulgentius, Mitologiae 2.1 (BT p. 38.22-39.4 Helm)

«Huius quoque in tutelam pavum ponunt, quod omnis vita potentiae petax in aspectum sui semper quaerat omatum; sicut enim pavus stellatum caudae curvamine concavans antrum faciem ornet posterioraque turpiter nudet, ita divitiarum gloriaeque appetitus	«Вони також віддають павича під опіку цього (символу), тому що все його життя сповнене прагнення до могутності, і він завжди шукає прикраси для свого вигляду; адже, як павич, вигинаючи зірковий візерунок свого хвоста у формі печери, прикрашає своє обличчя, але сороміщко
---	--

momentaliter ornat, postrema tamen nudat; unde et Teofrastus in Moralibus ait: "τὰ λοιπὰ γυνῶθι", id est: reliqua considera, et Salomon: "in obitu hominis nudatio operum eius".	оголює свої задні частини, так і прагнення до багатства і слави моментально прикрашає, але, зрештою, оголює. Звідси й слова Феофраста в "Характерах": "τὰ λοιπὰ γυνῶθι", тобто: "розглянь решту", і Соломон: "в час смерті людини розкриваються її справи»
--	--

«pavus stellatum caudae curvamine concavans antrum» – яскраве порівняння павича, який демонструє свою пишну красу за допомогою хвоста, створюючи ефект зіркового куполу. Метафора використовується для ілюстрації зовнішньої привабливості, яка приховує або ігнорує менш привабливі частини.

«divitiarum gloriaeque appetitus» – вираз вказує на людське прагнення до багатства і слави як мети, яка є тимчасовою і оманливою. Це перегукується з античною ідеєю марності матеріальних благ у порівнянні з моральними чеснотами.

«τὰ λοιπὰ γυνῶθι» – давньогрецький вислів можна перекласти як «розглянь решту» або «поміркуй про інше». Він є закликом перипатетикадо рефлексії над тим, що залишається поза увагою у першому враженні, та вказує на важливість усвідомлення наслідків, а не лише зовнішнього вигляду.

«Salomon: in obitu hominis nudatio operum eius» – цитата з біблійної мудрості вказує на ідею, що лише наприкінці життя людини стає очевидним справжній характер її вчинків. Це є типовим для біблійної традиції акцентом на кінцеву оцінку людського життя.

Загалом, цей текст, який міститься у другому томі «Трьох книг міфологій» середньовічного історика та письменника Фабія Планціада Фульгенція (V ст.н.е.) розгортає складну морально-філософську критику людської схильності до гонитви за багатством і славою, використовуючи образ павича як символ зовнішньої пишноти, яка маскує внутрішню порожнечу. Павич, який демонструє свою красу, стає уособленням людського прагнення до визнання і блиску, що приваблює увагу, але не витримує глибокого аналізу. Його «turpiter» (оголення задніх частин) уособлює ті аспекти життя, які залишаються поза увагою під час гонитви за зовнішнім успіхом. Таке спостереження перегукується з критикою марноти життя у Платона, Арістотеля та навіть у християнській традиції.

Слова Феофраста «τὰ λοιπὰ γυνῶθι» (розглянь решту) спрямовують увагу на завершеність морального оцінювання. Мислитель закликає до уважного осмислення наслідків і до усвідомлення, що зовнішня краса або досягнення є лише частиною реальності. Цей заклик до рефлексії підтримується біблійним наголосом на кінцевій оцінці життя, коли всі

справи людини стають очевидними. З'єднання грецької і біблійної традицій у тексті є показовим прикладом синтезу філософської і релігійної думки, що звертає увагу на короткочасність земного багатства і необхідність прагнути до моральної досконалості.

Прагнення до багатства і слави порівнюється із «моментальною красою», яка має тимчасовий характер і зрештою призводить до «оголення» сутності людини. У цьому контексті текст підкреслює необхідність морального самовдосконалення і внутрішньої гармонії як справжніх критеріїв людського життя. Павичевий хвіст стає влучною алегорією для показності, що часто засліплює людину і заважає їй побачити власну недосконалість. Це попередження стосується як індивідуального життя, так і соціальної сфери, де гонитва за зовнішнім визнанням може призвести до морального занепаду.

Stob. 3.31.10

Θεοφράστου αἰδοῦ σαυτὸν, καὶ ἄλλον οὐκ αἰσχυνθήσῃ.	Феофраст: «Шануй самого себе, і ти не будеш соромитися нікого іншого».
--	--

Цей короткий афоризм Феофраста зосереджується на концепції самоповаги (αἰδώς) як фундаментального принципу етичного життя. У грецькому контексті слово «αἰδώς» має багатогранне значення, що поєднує поняття шани, поваги, сорому та етичної самосвідомості. Для Феофраста αἰδώς є не просто соціальним обмеженням чи реакцією на зовнішню оцінку, а внутрішньою чеснотою, яка визначає, як людина сприймає саму себе. Таке ж значення ця лексема має ще у Гомера, Демокріта, Сапфо, Фукідіда, Евріпіда та Арістотеля (Il. 15.561; Democr. 179; Sapph. 28, Th. 1.84, E. Supp. 911; Arist. EN 1108a32).

Самоповага тут у перипатетика виступає джерелом моральної автономії, що дозволяє людині уникати ганебних чи недостойних вчинків. Ця внутрішня установка робить зовнішній осуд зайвим, адже людина, яка керується принципом самоповаги, вже володіє етичним компасом, який запобігає порушенню моральних норм.

Antonius Melissa, Loci communes 2.71 (PG 136 1172A)

Θεόφραστος ἰδὼν μεῖράκιον ἐρυθρίασαν ἔφη· «θάρρει· τοιοῦτον γὰρ ἡ ἀρετὴ ἔχει τὸ χρῶμα.»	Феофраст, побачивши юнака, який зашарівся, сказав: «Будь сміливим, адже такий колір властивий доброчесності».
---	---

Цей вислів Феофраста, який згадує візантійський письменник X ст. Антоній Мелісса у праці «Загальні місця» є етичним коментарем до

прояву сором'язливості або збентеження у молодій людини, яке символізується почервонінням обличчя. У давньогрецькому культурному контексті сором'язливість (ἐρυθρίασις) вважалась важливою чеснотою, що служила маркером моральної чутливості й високих етичних стандартів [Arist.Cat.9b31, PPetr.3p.30]. Червоніння, яке відображає реакцію на сором'язливість або внутрішню боротьбу, розглядається тут як ознака доброчесності, що тільки формується. Це твердження підтримує ідею, що чеснота не є вродженою, але виростає з емоційної й моральної сприйнятливості, яку можна розвинути через виховання і досвід.

Слова Феофраста «будь сміливим» (θάρρει) є одночасно підбадьоренням і вказівкою на те, що сором'язливість сама по собі не є слабкістю чи недоліком. Навпаки, це природна частина процесу становлення моральної особистості. У цьому розумінні сором'язливість асоціюється з добром і чистотою душі, які ще не зазнали впливу негативних звичок або пороків. Червоний колір, що в цьому контексті є метафорою моральної чутливості, символізує гармонійний зв'язок між внутрішньою чеснотою і зовнішнім її проявом.

Вислів також підкреслює роль емпатії й підтримки у процесі морального зростання. Феофраст, як мудрець, не висміює молодого чоловіка за його сором'язливість, а натомість визнає її позитивним знаком. Такий підхід перегукується з античною педагогікою, яка вважала за необхідне не засуджувати помилки, а направляти і підтримувати молодь у їхньому прагненні до досконалості. Підсумовуючи, ми бачимо, що цей вислів демонструє не лише глибоке розуміння людської природи, але й прагнення Феофраста допомогти молодим людям прийняти свої емоції як частину шляху до доброчесності.

Gnomologium Vaticanum, no. 323

Ὁ αὐτός ἰδὼν νεανίσκον τινὰ εὐχόμενον τοῖς θεοῖς νοῦν καὶ φρένας ἀγαθὰς αὐτῷ, «ὦ νεανίσκε,» εἶπεν, «οὐ τοῖς εὐχομένοις νοῦς καὶ φρένες περιγίνονται, ἀλλὰ τοῖς μανθάνουσιν.»

Той самий (Феофраст – В.Т.), побачивши юнака, який молився богам про розум і здоровий глузд для себе, сказав: «О юначе, це дається не тим, хто молиться, а тим, хто навчається».

Це міркування Феофраста відображає його віру в силу освіти і пізнання як основи для розвитку інтелекту і доброго судження. У ньому міститься критика пасивного підходу до життя, коли людина покладається на божественне втручання, замість того щоб активно докладати зусиль для власного розвитку. Для античного мислителя молитва не є ефективним засобом досягнення інтелектуальних і моральних чеснот, адже вони є результатом навчання (μᾶθος) і наполегливої праці над собою.

Фраза «οὐ τοῖς εὐχομένοις νοῦς καὶ φρένες περιγίνονται» демонструє, що для перипатетика розум (νοῦς) і здоровий глузд (φρένας ἀγαθὰς) – це не дар, який можна отримати в результаті молитов, а чесноти, які формуються через навчання і досвід. Тут розуміння розуму як активної здатності перегукується з ідеями Арістотеля, для якого νοῦς був найвищою формою інтелекту, досягти якої можливо лише через цілеспрямовану діяльність і саморефлексію.

Ключовий акцент робиться на необхідності самостійних зусиль у прагненні до інтелектуальної досконалості. Філософ, будучи учнем Стагірита, відкидає ідею, що чесноти можуть бути передані зовнішньою силою без участі самої людини. Це переконання ґрунтується на уявленні про те, що людина володіє потенціалом для самовдосконалення і що цей потенціал розкривається лише через активне навчання і практичне застосування знань.

Цей вислів також несе педагогічний зміст. Він звертається до молоді людини, яка, за словами Феофраста, має змінити свій підхід до розвитку. Замість того щоб очікувати допомоги від богів, юнак повинен прийняти відповідальність за своє зростання і розглядати навчання як єдиний шлях до досягнення розуму й глузду.

Gnomologium Vaticanum, no. 329

Ὁ αὐτός πρὸς τὸν δακνόμενον ἐπὶ ταῖς ἑαυτοῦ ἀμαρτίαις καὶ μεταμελόμενον ἔφη· «Εἰ οὕτω μέλλων πράττειν τὰ φαῦλα ἔδρακνες ὡς πράξας, οὐκ ἂν ἤμαρτες.»	Той самий (Феофраст), звертаючись до того, хто мучився через свої помилки і шкодував про них, сказав: «Якби ти так кусав себе перед тим, як зробити щось погане, як робиш це після, ти б не помилився».
---	---

Дана сентенція Феофраста як і дві наступні містяться у «Ватиканській збірці сентенцій». Передусім дане міркування підкреслює важливість передбачення і моральної рефлексії перед діями. У ньому виражена одна з основних ідей античної етики: уникнення помилок можливе лише за умови усвідомлення своїх вчинків до їх здійснення. Вислів стосується людської тенденції до каяття після здійснення неправильного вчинку, але Феофраст акцентує увагу на тому, що подібне самоосудження було б набагато ефективнішим, якби воно передувало самим діям.

Ключова іронія цього вислову полягає у використанні образу «кусання себе» (δακνόμενον) як символу глибокого каяття і болю, яке ми вперше зустрічаємо у Есхіла [Pers.571]. Цей фізичний жест тут метафорично представляє емоційний і моральний стан людини, яка усвідомила свої помилки, але вже після того, як вони були зроблені. Феофраст пропонує перенести цей акт самоаналізу і розкаяння в попередній момент,

коли рішення ще не прийнято, і вчинку ще можна було уникнути. Таким чином, вислів наголошує на важливості морального передбачення як невід'ємної частини доброчесного життя.

Ця думка перегукується з етичними ідеями Сократа і Арістотеля. Для Сократа знання про добро є основою для правильних вчинків, і помилка виникає через незнання або неусвідомленість. Арістотель, у свою чергу, наголошував на ролі практичної мудрості (φρόνησις), яка дозволяє людині оцінювати ситуацію і приймати морально правильні рішення. У цьому контексті Феофраст додає, що емоційна і моральна чутливість до можливих наслідків своїх дій може слугувати стримуючим чинником від помилок.

Вислів також відображає глибоке розуміння людської психології. Феофраст вказує на те, що більшість людей схильні більше концентруватися на наслідках своїх помилок, ніж на їхніх причинах. Така поведінка, хоча й природна, є неефективною для побудови доброчесного життя. Філософ пропонує змінити цей патерн, звертаючи увагу на необхідність емоційної і розумової роботи перед ухваленням рішень. Вислів є простим, але водночас глибоким нагадуванням про те, що моральна досконалість вимагає не лише знання і вміння, а й постійної уваги до себе і своїх мотивів.

Gnomologium Vaticanum, no. 336

Ὁ αὐτός τοὺς εὐεϊδεῖς καὶ ἀπαίδευτους ὁμοίους ἔφησεν εἶναι ἀλαβάστοις ἔχουσιν ὄξος.	Той самий (Феофраст) сказав, що красиві, але невиховані люди схожі на алавастрові посудини, наповнені оцтом.
---	--

Цей афоризм Феофраста є глибокою метафорою, яка протиставляє зовнішню красу і внутрішню пустоту або навіть шкоду. Алавастр ще з часів Стародавнього Єгипту був цінним матеріалом, що використовувався для виготовлення елегантних і витончених посудин, переважно для зберігання пахощів, зокрема мирру. Проте наповнення посудини оцтом різко контрастує з її естетично привабливим виглядом. Таким чином, ця метафора ілюструє розрив між зовнішнім виглядом і внутрішньою сутністю. Красиві, але невиховані люди, за Феофрастом, нагадують щось привабливе на вигляд, але неприємне або навіть шкідливе всередині.

У цьому вислові втілено важливу ідею античної етики, що красу не можна відділяти від доброчесності. У класичній філософській традиції, особливо у Платона і Арістотеля, краса (καλόν) розглядалася як гармонійне поєднання зовнішнього вигляду і внутрішньої доброти. Красиве тіло мало відповідати доброчесній душі, інакше зовнішня краса ставала порожньою формою, позбавленою змісту. Вислів Феофраста викриває

саме цю дисгармонію: невихованість (*ἀπαιδευσία*) – це внутрішній недолік, який нівелює цінність зовнішньої краси. Саме у такому значенні і вживав цю лексему і Стагірит (*Arist. Metaph. 1005b3, Rh. 1356a29, 1391a17*).

Оцет, згаданий у даному фрагменті, має символічне значення. Він асоціюється з різкістю, неприємністю і навіть руйнівною природою. Таким чином, невихованість у красивих людях не лише контрастує з їхньою зовнішністю, але й може «знищувати» або дискредитувати її. Це підкреслює, що зовнішня привабливість без відповідного внутрішнього наповнення є не лише марною, але й потенційно небезпечною.

Нарешті ця сентенція також має соціально-етичний вимір. Феофраст нагадує про важливість виховання (*παιδεία*) як засобу формування повноцінної особистості. Зовнішня краса може привертати увагу, але саме внутрішні якості визначають справжню цінність людини. Така позиція не лише формує етичний ідеал, але й викликає запитання про роль виховання і самовдосконалення у житті. Людина, яка ігнорує ці аспекти, ризикує залишитися пустою посудиною, яка не виконує своєї справжньої функції. Вислів Феофраста є нагадуванням, що справжня краса є не просто зовнішньою формою, а гармонією між зовнішністю і внутрішньою досконалістю.

Висновки

Таким чином, зробивши переклад українською з давньогрецької і латини, а також надавши філологічно-філософський аналіз міркувань Феофраста щодо освіти, можемо зробити наступні висновки:

1. Учень Стагірита підкреслює, що освіта відіграє ключову роль у формуванні людини, спрямовуючи її від природної дикості до гармонійного співіснування в суспільстві. Він акцентує на тому, що навчання не лише розвиває інтелектуальні здібності, але й формує моральні якості, усуваючи негативні риси, такі як нерозумність і необдуманість. Ця цивілізаційна функція освіти, за словами філософа, дозволяє людям знаходити спільну мову та сприяє загальному вдосконаленню звичаїв. Однак, особливу увагу мислитель приділяє тим, хто, маючи можливості для обрання найкращого шляху, нехтує цією відповідальністю, що свідчить про моральну і духовну кризу в суспільстві.
2. У своїх міркуваннях Феофраст звертає увагу на важливість обдуманого вибору життєвого шляху. Перипатетик засуджує легковажність у прийнятті рішень і вказує на ризики, які виникають через нехтування розумним підходом до життя. Він порівнює життєвий шлях із подорожжю, де потрібні провідники та обмірковування. Вибір ви-

падковим чином, як гра в кості, на думку перипатетика, призводить до серйозних помилок, що ускладнюють повернення до правильного шляху. Ці ідеї філософа демонструють не лише його розуміння людської природи, але й прагнення застерегти суспільство від занепаду через байдужість до етичного самовдосконалення.

3. Давньогрецький мислитель наголошує на необхідності гармонії між зовнішнім і внутрішнім у людині. Він критикує прагнення до слави і багатства, які відволікають від істинної доброчесності, порівнюючи красивих, але невихованих людей із алавастровими посудинами, наповненими оцтом. Висловлювання Теофраста про самоповагу, сором'язливість і значення навчання як основи для розвитку розуму та моральності є актуальними й сьогодні. Ці ідеї нагадують про важливість освіти і саморефлексії для досягнення внутрішньої цілісності, що є основою для повноцінного життя і гармонійного співіснування у суспільстві.

Посилання:

- Теофраст. (2020). *Характери*. Пер. з давньогр. Дз. Коваль. Львів: Априорі.
- Туренко, В. (2023). Філософсько-освітні пошуки давньогрецьких перипатетиків: Частина 1. Клеарх із Сол, Ієронім Родоський, Арістон Косський. *Філософія освіти*, 29(1), 299–311. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-15>
- Laertius, Diogenes. (1925). *Lives of Eminent Philosophers*, Volume I: Books 1–5. Trans. by R. D. Hicks. Loeb Classical Library 184. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Liddell, H. G. & Scott, R. (1940). *A Greek-English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones. With the assistance of R. McKenzie. Oxford: Clarendon Press.
- Theophrastus of Eresus. (1995). *Sources for his life, writings, thought and influence*. Ed. and trans. by W. W. Fortenbaugh [et al.]. Leiden: Brill.
- Theophrastus of Eresus. (2011). *Commentary. Vol. 6.1. Sources on Ethics* by W. W. Fortenbaugh, with Contributions on the Arabic Material by D. Gutas. Leiden: Brill.

References:

- Laertius, Diogenes. (1925). *Lives of Eminent Philosophers*, Volume I: Books 1–5. Trans. by R. D. Hicks. Loeb Classical Library 184. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Liddell, H. G. & Scott, R. (1940). *A Greek-English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones. With the assistance of R. McKenzie. Oxford: Clarendon Press.
- Theophrastus. (2020). *Characters*. (Dz. Koval, trans.). Lviv: Apriori Publishing House. [In Ukrainian]
- Theophrastus of Eresus. (1995). *Sources for his life, writings, thought and influence*. (W. W. Fortenbaugh [et al.], ed. and trans.). Leiden: Brill.
- Theophrastus of Eresus. (2011). *Commentary. Vol. 6.1. Sources on Ethics* by W. W. Fortenbaugh, with Contributions on the Arabic Material by D. Gutas. Leiden: Brill.
- Turenko, V. (2023). Philosophical and educational reflections of ancient Greek peripatetics: Part 1. Clearchus of Soli, Hieronymus of Rhodes and Aristo of Keos. *Philosophy of Education*, 29(1), 299–311. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-15>

Vitalii Turenko. Philosophical and educational reflections of ancient Greek peripatetics. Part 2. Theophrastus of Eresus.

The article presents, for the first time, an academic translation of selected fragments from Theophrastus' works from classical languages into Ukrainian, accompanied by a comprehensive analysis of his philosophical and educational views. Through the translation and philosophical-philological examination of Greek and Latin sources, the author demonstrates the depth of Theophrastus' reflections on the nature of education, its moral and social significance, and the ethical responsibility of the individual in choosing a life path. Central to the study is the concept of paideia as a civilizational factor that enables a person to overcome innate ignorance and wildness, thereby cultivating the capacity for social coexistence, moral reflection, and harmonious being. Particular attention is devoted to Theophrastus' critique of superficial display unbacked by inner virtue, and to his condemnation of careless attitudes toward life choices, which he views as leading to personal degradation. The analyzed maxims and aphorisms highlight the formative power of modesty, the importance of self-respect, and the necessity of sustained effort in attaining reason and virtue. This approach allows the author to introduce the modern reader to the context of ancient Greek ethical thought, in which education is regarded not merely as a vehicle for knowledge transmission, but as the foundation of moral development—an idea that remains relevant in today's world. It is demonstrated that Theophrastus views indifference to learning and moral self-improvement as a serious ethical failing that not only leads to individual decline but also undermines the social fabric of communal life. The article also substantiates that Theophrastus' concept of education involves a close interconnection between the external and the internal – beauty without virtue loses its value, while genuine moral growth is achievable only through self-respect, modesty, and persistent learning. These insights affirm the enduring relevance of Theophrastus' philosophical and educational ideas within contemporary pedagogical and ethical discourse.

Keywords: Theophrastus of Eresus, paideia, ancient philosophy, moral education, ethics, Peripatetic school, philosophy of education, history of educational philosophy.

Туренко, Віталій, доктор філософських наук, старший дослідник, доцент кафедри філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

E-mail: vitali_turenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>

Turenko, Vitalii, D.Sc. (Philosophy), Senior Researcher, Associate Professor of Department of Philosophy of Humanities, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

E-mail: vitali_turenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>